

lyen korlátozása nemcsak bilaterális, regionális feszültségeket hordoz, de ahogy az ukrán válság is mutatja, globális kontextusban is megjelenhet. Azon nemzeti közösségek ugyanis, amelyek az általános, az adott ország minden lakosára kiterjedő állampolgári és politikai jogok mellett széleskörűen élvezik a nyelvi, etnikai, kulturális, vallási kisebbségi jogokat is, jóval kevésbé hajlamosak a szeparatizmusra és az erőszakos fellépésre. Igazodási pontjukban pedig az állampolgárság/lakóhely szerinti állam legalább olyan, ha nem még fontosabb helyet foglal el, mint amit az anyaország betölt. Ez utóbbi pedig azt jelenti, hogy többségüket az anyaország nem tudja és nem képes saját egyoldalú érdekeiben ötödik hadoszlopként felhasználni. Az említett cél elérése érdekében az állampolgárság/lakóhely szerinti utódállam előtt is több feladat áll. Egyrészt meg kell változtatnia azt a negatív prekonceptiót, mely a nemzeti, nyelvi, vallási kisebbségeket szinte automatikusan ötödik hadoszlopnak tekinti. Másrészt úgy kell integrálnia (és nem burkolt vagy nyílt erőszakkal asszimilálnia) a nem a többségi etnikumhoz tartozó népességet, hogy azok jelenlegi lakóhelyüket valóban hazájuknak és ne csak ideiglenes tartózkodási helyüknek tekintsék, illetve hogy a szülőföldön való megmaradás és gyarapodás szempontjából megfelelő pozitív jövőképpel rendelkezzenek.

---

## NÉZŐPONT

---

**Ludányi András<sup>1</sup>**

### Szétszórtsági magyar sors: múlt, jelen, jövő

*„Szétszórtságunk nemcsak problémákat ad, nemcsak elválaszt egymástól, hanem egyben új feladatokat is jelöl ki. Olyan intézményekkel kell alátámasz-  
szuk a szórványéletet, mely megteremti körülöttünk a magyar környezetet, mely lehetővé teszi, hogy szépen éljünk, magyarul éljünk.” – Cseh Tibor (1972)<sup>2</sup>*

A szavak nagyon fontos szerepet játszanak abban, hogy miként fogalmazzuk meg sorsunkat és jövőnket. Egy kiváló könyv került a kezembe körülbelül öt évvel ezelőtt, amit akkor sajnos nem vettem komolyan és

---

<sup>1</sup> Ludányi András a magyar emigrációt és diaszpórát nemcsak tanulta, ismeri és ír róla, hanem meg is élte. Még gyermekként, 1945-ben vándorolt el Magyarországról szülei és testvérei-vel. Négy év nyugat-európai emigráció után a család úgy döntött, folytatja útját az Újvilágba. A Hamburgból induló General Blatchford hajón keltek át az óceánon, 1949 augusztusában szálltak partra New York kikötőjében. András ott nőtt fel, Észak-Amerikában. Miután a Chicagótól nem messze lévő Elmhurst College történelem szakán lediplomázott, a Louisianai Állami Egyetemen folytatta tanulmányait politológia szakon. 1971-ben itt kapott doktori címet. Sikeresen megvédett disszertációjában az erdélyi és vajdasági magyarokat érintő román és jugoszláv kisebbségpolitikákat hasonlította össze. Még doktoranduszként kezdett el tanítani az Észak-Ohioi Egyetemen, ahol negyven évvel később, 2009-ben professor emeritus lett. András nemcsak kimagasló szakmai eredményeivel gazdagította a helyi magyar diaszpórát, hanem aktív közösségépítő tevékenységeivel is. Éltető Lajossal és Csomay Györggyel együtt alapító tagja a Magyar Baráti Közösségnek, mely 1972 óta minden évben (1973 kivételével) megszervezi az Itt-Ott találkozót: az Amerikai Egyesült Államokban élő magyarok egyik legjelentősebb összejövetelét, melynek 1976 óta az ohioi Lake Hope State Park (Reménység Tava Állami Park) ad otthont. A helyválasztás nem volt véletlen, ahogy egyik beszélgetésünk során András fogalmazott: „akkor még csak a reménységre lehetett alapozni”. András 2009-ben feleségével Magyarországra költözött, de minden évben visszalátogat Amerikába. 2013 óta a Nemzetpolitikai Kutatóintézet önkéntes munkatársa. Itt publikált írásában személyes tapasztalatokra alapozott ismereteit osztja meg az olvasóval az Egyesült Államokban élő magyarok múltjáról és jelenéről. A szerző bemutatását Gázsó Dániel írta.

<sup>2</sup> Cseh Tibor: A szétszórtsági életforma lehetőségei. *ITT-OTT Szeminárium*, 1973. 5 (1). 79–81, itt: 79.

csak feltettem a polcomra. Azért volt e könyvnek ilyen sorsa – ideiglenesen –, mert előítéleteim akkor nem engedték, hogy komolyan vegyem, mert számomra ellenszenvesen hatott a címe. Tudniillik, a könyv: *Perspectives of Diaspora Existence* a Kárpát-medence magyarságáról szól és én a diaszpóra, vagyis szétszórtság fogalmát csakis a nagyvilágba kivándorolt és elvándorolt magyarok esetében alkalmaztam.<sup>3</sup> A Kárpát-medencében leválasztott, leszakított magyarságról sosem tudtam úgy gondolkodni, hogy diaszpóra magyarok. Ők számomra mindig is úgy szerepeltek, mint elrabolt magyarok, akiket a megváltoztatott határok, a trianoni határok, elszakítottak a tömb magyarságtól. Felettük csak a határok mozdultak el, ők nem hagyták el szülőföldjüket. Ez az elmélkedés engem is jobban elgondolkodtatott a magyar sorsról világszerte. Ezért is szemügyre vettem a magunk által használt „szétszórtsági magyar” fogalom párost. Miért választottuk ezt önismeretünk, öntudatunk meghatározására?! Részben azért mert mi is számkivetettek voltunk, és arra kényszerültünk, hogy elhagyjuk hazánkat. És ebben különbözik a „szétszórtsági” magyar a „szórvány” magyartól. Mert amíg az előbbi esetében a száműzetés, az elmenekülés, a kivándorlás kulcs szerepet játszott, addig a „szórvány” nem ebből keletkezett, bár bizonyos esetekben a szórvány létrejött az elvándorlás vagy elmenekülés eredménye lehet, maga a szórvány nem mozdul, csak ott egyhelyben sorvad, vagy ritkább esetben gyarapodik. Mindkettő sorsa kulcs kérdése a magyarság megmaradásának és népesedésének.

Ezek után itt figyelmünket főleg a „szétszórtsági” magyarokra fordítom. Miért érdemes odafigyelni a szétszórtsági magyarokra, az amerikai-, brazíliai-, ausztráliai- és egyéb határainkon kívül élő magyarokra, akik még a Kárpát-medencéből is kiszorultak? Elsősorban azért, mert ők is magyarok – és miként Szabó Dezső ezt régen megállapította: „*Minden magyar felelős minden magyarért!*” Másodsorban, mert azok, akik megtartották kötődésüket a magyarsághoz, még hasznosak is lehetnek az „óhaza”, a magyar haza számára.

<sup>3</sup> Balogh Balázs – Ilyés Zoltán: Foreword. In: Ugyanók (eds.): *Perspectives of Diaspora Existence*. Akadémiai kiadó: Budapest, 2006. 7–13.

De kik is ezek az amerikai-magyarok, ausztrál-, kanadai- és más szétszórtsági- vagyis diaszpóra magyarok? Miben mások ők a „kivándorolt” vagy „emigrált” magyaroktól? Melyik részén a világnak és milyen környezetben telepedtek le? Ezekre a kérdésekre fontos a válasz mindannyiunk számára. A diaszpórában élők lehetőségeit és munkáját nagyon is befolyásolhatja az „új haza” jellegzetessége. A kérdés az, hogy nemzetállamról van-e szó, mint amilyen Franciaország, Finnország és Ausztria, vagy bevándorlásra alapozott, etnikailag heterogén államról, mint amilyen az Egyesült Államok, Brazília, Kanada vagy Ausztrália.

Az Amerikai Egyesült Államok jól példázza a bevándorlásra alapozott államrendszer „nemzetté” formálódását. „*Hosszú ideig az 'amerikaiasodás' egyenlő volt az 'angolszászosodással'. A függetlenségi háborútól egész a 19. század végéig az volt az elfogadott recept, hogy a bevándorló elcserélte saját népi jellegzetességeit az angol nyelvért és az angolszász kultúra torzított másáért. Az első lépés a nevek megváltoztatása volt: így lett Kovácsból Smith, Kissből Small, Molnárból Miller, és Kígyóssyból Kinsey.*”<sup>4</sup>

Ez a 19. század végén, a nagy bevándorlások idején megváltozott. Többen kérdőre vonták az angolszász ideált, köztük Izrael Zangwill, aki az „olvasztótégely” (*melting pot*) ideáljával szerette volna helyettesíteni. A sok különböző dél- és kelet-európai népek tömeges bevándorlása minden reális megfigyelőnek azt jelezte, hogy az angolszász recept revízióra szorul. Az „olvasztótégely” elmélet szerint az Amerikában letelepedő népek keveredése egy új és felsőbbrendű embert fog produkálni. Ez az embertípus eltünteti, leváltja a nemzetiségi (népi) csoportosulásokat és egy új kozmikus nemzetet hoz létre. Ez a mítosz egész a második világháborúig, és sok tekintetben a 60-as évekig volt a hivatalos nemzet ideál. Egy jó példája ennek, hogy New York városban is volt társadalmi nyomás a beolvasztásra még az 1950-es években. Emlékszem, hogy három-négy magyar cserkész barátommal felszálltunk a BMT földalatti vonalra, hogy Queensből Manhattanba menjünk. Magunk között élénken magyarul beszélgettünk. Erre odajött hozzánk egy öreg „úr”

<sup>4</sup> Ludányi András: Öreg népek Amerikában: örmények, görögök, zsidók. *ITT-OTT Szeminárium*. 1973. 5 (1). 7–14, itt: 8.

aki nekünk támadt, hogy elég volt a „foreign jibberish”-ből, beszéljete „amerikaiúl” – mondta, majdnem ordítva.

De ennek a mítosznak sem volt tartása. Már a 60-as években felváltotta az afroamerikai, Fekete Hatalom (*Black Power*) mozgalom és egyéb etnikai csoportok ébredése. Rájöhetett mindenki, hogy az olvasztótégely sem egyéb, mint elangolszászosítás más néven. Így a népi tradíciójukat még őrző amerikaiak (zsidók, görögök, örmények, stb.) egy új ideált állítottak az olvasztótégellyel szembe: a „mozaik” vagyis kulturális pluralizmusra alapozott amerikaiságot. Az utóbbi elképzelés szerint nem szükséges a kulturális és nyelvi beolvadás az angolszász mintába ahhoz, hogy valaki „amerikai” lehessen. Sőt, a kulturális és nyelvi különbségek gazdagabbá és színesebbé teszik az amerikaiságot.<sup>5</sup> Igaz, ez a nézet valamennyire meghátrált 2001. szeptember 11 óta.

A magyarok szétszórtsága a világ minden részében nem új dolog, de a diaszpóra létrejötte főleg a 20. század második felében vált fontos tényezővé. Magyar vonatkozásban, ami azelőtt volt, az vagy csak emigráció vagy csak kivándorlás volt. És ezek rövid életűek. Amint Fejős Zoltán megállapította, a diaszpóra régi görög fogalom, melyet a görög nép szétszóratásának a meghatározására használtak először.<sup>6</sup> De ez a diaszpóra még ma is létezik, még ma is őrzi kötődését a görög kultúrához.

Így mindjárt azzal kezdem, hogy magát a diaszpóra fogalmát határolom el a kivándorlókétól és az emigránsokétól. Talán elsősorban a klasszikus diaszpórákra gondolhatunk, a görögökre, zsidókra és örményekre, hogy irányt adjon fogalmaink tisztázásához. Ezeknek a népeknek a tartós megmaradásuk volt jellegzetességük: görögségük, zsidóságuk, örménységük több generáción keresztül megmaradt és fejlődött közösségükben. Az izraeli író, Eliezer Ben-Rafael ezt a tartós, megtartó jelleget a következő módon ábrázolta: „*Amíg a diaszpórában élők sze-*

<sup>5</sup> Lásd erről bővebben Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P.: *Beyond the Melting Pot*. M.I.T. – Harvard UP: Cambridge, 1964.; Schrag, Peter: *The Decline of the WASP*. Simon and Schuster: New York, 1971.; Novack, Michael: *The Rise of the Unmeltable Ethnic*. The Macmillan Co: New York, 1971.

<sup>6</sup> Fejős Zoltán: *Diaszpóra és az „amerikai magyarok” – háttér egy fogalom alkalmazhatóságához*. In: Kovács Nóra (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet: Budapest, 2005. 9–24, itt: 9.

*retnének beszimulni az új környezetükbe, különös fontosságot adnak szétszórtsági létüknek. Ez tartós hűséget igényel, és megkülönbözteti létüket 'másoktól' – mint diaszpórai közösség. Az intézményeik és hálózataik, amiket létrehoznak, arra irányítják őket, hogy olyan etnikus öntudatra alapozzák hűségüket, ami vallásuk, eredetük vagy nyelvük ősiségén nyugszik. Ha minden más egyenlő, akkor a határokat keresztező hűségük összekapcsolja őket egy globális képződménnyel, ami által kevésbé vannak kitéve asszimilációs folyamatoknak a nem diaszpórai etnikus csoportok felől. Ez azt jelenti, hogy az elkerülhetetlen alkalmazkodás a környezeti kulturális hatásokhoz nem vezet eredeti öntudatuk elvesztéséhez.”<sup>7</sup>*

Az elfogadott gyűjtőfogalom azok számára, akik hazájukat elhagyják: a migránsok, vagyis vándorlók és áttelepülők. (Ez semmi esetre nem vonatkoztatható azokra, akik nem hagyták el hazájukat, csak a politikai határokat mozgatták el fölöttük, mint a magyarok fölött Erdélyben, Felvidéken és Délvidéken). A múltban is és jelenleg is szemtanúi vagyunk tömeges migrációknak – főleg a világ kevésbé fejlett részeiből igyekeznek emberek a fejlettebb európai, észak-amerikai vagy ausztráliai világokba bejutni. Ezek zöme nem diaszpórai felkészültséggel vagy öntudattal rendelkezik, legtöbb esetben csak a jobb gazdasági körülményeket szeretnék biztosítani maguk és családjuk számára, mégpedig egyéni és nem közösségi alapon.

Akik így, gazdasági okokból vándorolnak el, azokat én kivándorlóknak/bevándorlóknak nevezem. A nagy magyar kivándorlás a 19. század végétől az első világháborúig tartott. József Attila rajuk gondolt, amikor másfélmillió kitántorgó magyarra utalt *Hazám* c. versében, a földönfutó szegényekre.<sup>8</sup> Őket szippantotta fel a nagy gazdasági láz, mely létrehozta az amerikai politikai és gazdasági nagyhatalmat. Az ő izmaik és izzadságuk adta a munkaerőt az amerikai bányákban és vasgyárakban, később a Pulman vagonok gyártásában, még később a detroiti és clevelandi autóiparban. Ezt a munkaerőt természetesen más közép- és

<sup>7</sup> Ben-Rafael, Eliezer: *Diaspora*. *Sociopedia. isa*, 2010. 1. Letöltés helye: <http://www.sagepub.net/isa/resources/pdf/Diaspora.pdf>; letöltés ideje: 2015.0618.

<sup>8</sup> József Attila: *Hazám*. In: *Hét évszázad magyar versei* (III. kötet). Magyar Helikon: Budapest, 1966. 249.

kelet-európai népekkel együtt, sőt afrikai és ázsiai népekkel együtt biztosították. Ennek a tömeges kivándorlásnak komoly intézményalapítási hatása volt. Cseh Tibor ezt így mutatja be: „Az apák, nagyapák javarésze egy tömbben települt. Bányákban, gyárakban dolgoztak s ezek körül alakultak ki a magyar gócpontok. Központjuk a templom volt. A magyar templomok tűnnek el, sok helyen már kétnyelvű a mise vagy az istentisztelet, másutt már csak angol. Így herdálódik el az apák öröksége: Idegen kézre kerülnek a magyar templomok, a magyarság Órtornyai, kisémberek izzadságos filléreiből épített bástyái. Az amerikai (értsd ír vagy német származású) püspöknek mindegy, hogy egyházmegyéje területéről milyen adatokat jelent Rómának. De a mi számunkra az elnémult harangok Amerika változását jelenti.”<sup>9</sup>

Ellentétben a kivándorlókkal, az emigránsok nem gazdasági okokból hagyták el Magyarországot, hanem politikai vagy vallási üldöztetés miatt. Így volt ez a II. Rákóczi Ferenc emigrációval Törökországban, és a Törökországon keresztül Amerikába és Olaszországba vándorolt Kossuth Lajos emigrációval is. Ami közös volt bennük, az az, hogy megszűntek létezni egy generáció leforgása alatt.

A 20. század emigrációi is erre a sorsra jutottak volna, ha nem követi őket nagyobb tömeg, családok, az utánpótlás, az aranytartalék! Ez nem volt annyira igaz a Kun Béla rezsim és az Őszirózsás forradalom emigránsaira, ellenben határozottan jellemezte a második világháború utáni DiPi (Displaced Person) emigrációt: a holokauszt zsidó menekülteit Izraelbe és az Egyesült Államokba; az 1956-os emigrációt; valamint a Ceausescu és Milosevic rezsimje elől, Erdélyből és a Vajdaságból kivándorolt magyar emigránsokat. Csak abban hasonlítottak ezek az emigránsok a kivándorló elődjeikhez, hogy ők is csupán egy generációt tudtak életben tartani, aztán általában beolvadtak a befogadó társadalom többségének lakosságába és kultúrájába. Sőt, az emigránsok több szempontból érzékenyebbek voltak az asszimiláció hatásaira. Ismét Cseh Tibortól tudjuk, hogy „Még mulandóbbak azok az intézmények, melyeket a második világháború utáni menekültek – javarészt értelmiségiek – hoztak létre. Az ő létesítményeiket – nagyon kevés kivételtől eltekintve – csak

<sup>1</sup> Cseh, 1972. A szétszórtsági életforma lehetőségei, i.m. 79.

politikai meggondolások vezették: megőrizték, konzervdobozba zárták a menekülés pillanatának politikai aktualitását. Ezek a szervezetek rohamosan előregedtek, nincs fiatalságuk, soraikat egyre jobban ritkítja a temető. Egyetlen jelentősebb kivétel a cserkészet.”<sup>10</sup>

A szétszórtsági, azaz diaszpórai magyarok az eddig tárgyalt kivándorlók és az emigránsok aktív szereplőinek – a magyar templomok, intézmények és szervezetek fenntartóinak – második vagy harmadik generációs leszármazottjai. Ők nem olvadtak be a többség társadalmába, csak integrálódtak és megtartották közösségi tudatukat. Mert a magyarságukat nem csupán politikai hovatartozásukhoz vagy gazdasági érdekeikhez, hanem elsősorban anyanyelvükhöz és kultúrájukhoz való hűségükhöz kötötték. Ők szintén nem ragaszkodnak egy bizonyos történelmi időponthoz (1945, 1948, 1956, 1989), mint azt az emigránsok teszik magyarságuk meghatározásában. Ebből kifolyólag nem ideológiák rabjai, így nem keverednek állandó politikai szélmalomharcokba.

A szétszórtsági magyarok legfőbb célja a kulturális fennmaradás, melyre a cserkészmozgalmat tartják legalkalmasabbnak. A cserkészek foglalkoznak hétvégi iskolák, kiállítások, színdarabok, könyvklubok, tánccsoportok, dalárdák és kórusok szervezésével is, így a társadalom alakításában fontos szerepet töltenek be.

Az utánpótlás hiányától szenvedő első generációs emigránsok helyben topogásából és acsarkodásából a fiatalabb generációnak elege lett. Szétszórtsági magyarokként leváltak az emigrációs tömörülésektől és megfogalmazták saját szerepvállalásaikat. Nyelvi, kulturális és vallási értékeik ápolása érdekében közösségi programokat és intézményeket (cserkészmozgalmat, kulturális házakat, tánccsoportot stb.) hoztak létre, melyek sikeresnek bizonyultak a kapcsolatok kiépítésében és az emberi jogi küzdelmekben egyaránt. A szétszórtsági magyar közösségek ezekkel az eszközökkel védik a magyar érdekeket és adják tovább magyarságukat a következő generációk számára szerte a világon.

Újabbán kapcsolódnak hozzájuk a kiszivárgó magyarok. Ezek nem csoportosan hagyják el Magyarországot (mint a 45-ösök vagy az 56-osok), zömében fiatalok és képzetek, sokan közülük család-

<sup>2</sup> Uo. 80.

san mennek Nyugatra. Az ő magyarságtudatuk megtartása lesz a legkomolyabb kihívás az eljövendő években. Náluk fontos prioritás az az egzisztencia megteremtése, az „anyagi tollasodás”, ugyanakkor az öntudatuk nem annyira megalapozott, mint az aktív szétszórtságiaké. Őket bevonni a diaszpórai magyar közösségi életbe nem könnyű feladat, de érdemes az erőfeszítés, mert nagy a tét.

Összegzésül: a dinamikus amerikai életforma nagy asszimilációs veszélyeket tartalmaz fiataljaink számára. Amint szétszóródnak az egész kontinensen, feloldódnak az új határok lehetőségeiben. A gettó mentalitással ellentétben egy aktív szétszórtsági életmódra kell felkészülnünk, melyet egy erős magyar közösségtudat kell, hogy irányítson. Ebben nagy segítséget nyújthatnak a szétszórtsági magyarságot támogató anyaország-politikák, kiváltképp a nemrég elindított Körösi Csoma Sándor Program.<sup>11</sup> A KCSP ösztöndíjasoknak főleg a szétszórtságiakat és a kiszivárgókat kell támogassák és erősítsék. Ők egy olyan aktív kisebbséget alkotnak, amely életben tarthatja a magyarságtudatot a diaszpórában.

<sup>3</sup> A Körösi Csoma Sándor Programot (továbbiakban KCSP) a Magyar Diaszpóra Tanács 2011-ben tartott első ülésén fogadta el, a szétszórtságban élő külföldi magyarok identitásának, nyelvi és kulturális ismereteinek ápolása, valamint Magyarországgal való kapcsolatainak erősítése érdekében. Ebből a célból az első évben ötven, majd az azt követő években száz KCSP ösztöndíjast küldtek ki a világ különböző pontjaira, hogy fél évig segítsék a helyi magyar diaszpóra szervezetek közösségépítő munkáját. Lásd erről bővebben a Nemzeti Regiszter hivatalos honlapján: [www.nemzetiregiszter.hu](http://www.nemzetiregiszter.hu).

---

## KISEBBSÉGI IRODALOM

---

### *Proposzt Eszter*

### **A magyarországi német irodalom kutatásának módszertani tapasztalatairól – gondolatok a kisebbségi irodalmak kutatómódszertanáról**

A német nyelvű kisebbségi irodalmak kutatásának módszertani megújulását régóta sürgetik a témával foglalkozó szakemberek, nyitást szorgalmazva a közösségi jelentés- és értelemképzés vizsgálatának irányába.

A téma elismert kutatója, Zoran Konstantinović *Forschungsschwerpunkt: Deutsche Literatur in Südosteuropa: Zusammenfassung und Ausblick [Dél-Kelet-Európa német irodalma a kutatás középpontjában: összefoglalás és kitekintés]* című,<sup>1</sup> 1994-ben, a *Methodologische und literaturhistorische Studien zur deutschen Literatur Ostmittel- und Südosteuropas [Metodológiai és irodalomtörténeti tanulmányok Kelet-Közép- és Dél-Kelet-Európa német irodalmáról]* tanulmánykötetben<sup>2</sup> megjelent áttekintő munkájában a más tudományágakkal való együttműködés szükségességét hangsúlyozza. Elsősorban a szociológia és a kultúranthropológia eredményeinek,

<sup>4</sup> Konstantinović, Zoran: *Forschungsschwerpunkt: Deutsche Literatur in Südosteuropa: Zusammenfassung und Ausblick*. In: Schwob, Anton (ed.): *Methodologische und literaturhistorische Studien zur deutschen Literatur Ostmittel- und Südosteuropas*. Südostdeutsches Kulturwerk: München, 1994. 9–23.

<sup>5</sup> Schwob, Anton (ed.): *Methodologische und literaturhistorische Studien zur deutschen Literatur Ostmittel- und Südosteuropas*. Südostdeutsches Kulturwerk: München, 1994. A kötet egy 1991-es innsbrucki szimpózium előadásait gyűjti egybe.